

*Олександр Удод,
Михайло Юрій*

АНТИСИСТЕМА І УКРАЇНА

Важко сказати, скільки разів за свою історію Україна переживала кризи, які були наслідком не тільки зовнішніх чинників. Тому й не дивно, що вітчизняна наукова думка неодноразово зверталась до проблеми внутрішніх потрясінь, які ставили під загрозу існування нації, її культуру та державність. Прикро, але результати цих досліджень через цілий ряд причин маловідомі і майже не впливають на формування суспільної думки та реальну політичну діяльність.

Для того, щоб зрозуміти, чому повні життєвих сил етноси знищують навколишнє природне й культурне середовище, створену пращурами державність, необхідно згадати, що етноси – це не просто системи, розвиток яких визначається певними закономірностями, а системи, що складаються з живих людей, наділених свободою волевиявлення. Зокрема, свободою вибору спрямованої дії на творення або на руйнацію. При достатньому вивченні цієї проблеми виявилось, що етнічні катастрофи, як правило, пов'язані зі світосприйняттям тих чи інших народів. Тобто спрямованість діяльності людей визначається глибинними пластами психіки – світосприйняттям. На це, до речі, звернув увагу Л.М. Гумільов¹. Люди віддають себе повністю служінню будь-якій справі (вона може бути творчою або руйнівною), керуючись не ідеями, а ідеалами, далекими прогнозами, часто навіть чітко не усвідомленими, своїм ставленням до навколишнього світу. При цьому можливі два полярних відчуття світу: життєстверджуюче і життєзаперечуюче.

У першому випадку людина відчуває себе частиною природи, не протиставляє себе їй. Життя і смерть ідуть поруч, виникає різноманітність, яка передається у психічну сферу,

створює мистецтво, поезію, науку. Але, звичайно, за радості і печалі доводиться платити закономірною смертю.

У другому випадку людина протиставляє себе природі, бачить у ній сферу та джерело страждань. При цьому вона мусить включити в біосферу, що заперечується, і своє власне тіло, від якого необхідно звільнити «душу», тобто свідомість. Шляхи для цього пропонувались різні, але принцип був завжди один – заперечення світу як джерела зла².

Існування цих двох полярних світосприймачь, а відповідно – несумісних поведінницьких і психологічних структур простежується протягом усєї історії людства, що, природно, впливало і впливає на долі народів. Якщо людина, яка не сприймає складний у своїй ірраціональності світ, харизматична, то не діяти вона не може. Якщо ж до того вона ще й розумна і талановита, то в результаті такого несприйняття світу народжуються дуже часто досить логічні, хороші й захоплюючі теорії, що виправдовують несприйняття неправильно влаштованого світу та його знищення, теорії, здатні втягти у свою орбіту масу людей і тим самим створити антисистему – об'єднання людей з негативним світосприйняттям.

Наведемо конкретні приклади. Однією з грандіозних антисистем у минулому було маніхейство. Зупинимося саме на цьому явищі: первісно світло й темрява існували окремо; темрява підійшла до межі світла і намагалась вторгнутися; наперекір темряві вийшла першолюдина; п'ятьма заволокла її і розірвала на частини; це і є довколишній нас світ – суміш темряви зі світлом; зло світу – муки духу у тенетах матерії; матеріальний світ підлягає знищенню заради звільнення світла з його пут. Мораль маніхейства полягала у твердженні: якщо матерія – зло, то знищення її – благо, навіть якщо для цього потрібні вбивство, брехня, зрада. У ставленні до матеріального світу все дозволено³. В Київській Русі антисистема проявилась у проповідницькій діяльності волхвів, які взяли за основу всі принципи маніхейства, але на самому початку волхвів було жорстоко винищено. Проповідництво маніхейства у Франції призвело до виникнення руху катарів або альбігойців. У результаті – виникнення першої інквізиції, альбігойські війни, море крові.

Результат зовсім не випадковий. Візьмемо інший час та інший географічний регіон. *Уйгурія*. Через ряд причин уйгури прийняли маніхейство як державну релігію, і могутній талановитий народ згинув, ще навіть не розвинувшись⁴.

Негативне світосприйняття може виражатися не тільки у формі релігійного несприйняття світу загалом, а й у формі несприйняття органічної багатогранності суспільного життя. При цьому в людини з'являється прагнення упорядкувати його відповідно до суворих законів розуму, загнати у прокрустове ложе наукових схем. Поступово така людина починає відчувати себе незалежним творцем історії і зрештою невідворотно стає насильником, деспотом⁵.

Прикладом тому є маздакізм. У 491 р. в Ірані під час важкої кризи, вельможа Маздак запропонував шаху струнку концепцію порятунку держави. За цією концепцією джерелом зла була оголошена нерозумна стихійна природа, сюди ж входили й емоції людини; джерело добра – розум. Відповідно, всі біди країни від нерозумності, а врятувати державу можна, тільки перебудувавши її життя за законами розуму. Перебудова відбувалася довго, близько сорока років, які були роками терору й крові. Закінчилось все лише після перевороту царевича Хосроя: Маздака повісили, а народ у пориві «любові» до своїх «благодійників» закопував спійманих маздакідів живими у землю вниз головою. Однак сили Ірану виявились надовго підірваними. Таким був підсумок зіткнення етносу з антисистемою маздакізму.

Інший, ближчий до нашого часу приклад – це опричнина. Вона була заснована на принципі відречення опричників від власного народу, свідомого й обов'язкового відречення від сім'ї. Опричнина передбачала й відмову від власного віросповідання. Достатньо зазначити обов'язкову участь опричника в пародіюванні життя монахів. Опричник, безперечно, готувався до виконання своїх завдань як людини, яка позбавлена шансів на прощення. Йому ні на що було сподіватись у вічному житті. А в XVI ст. це було основою життя будь-якої людини, навіть якщо вона – розбійник. Опричнику, таким чином, після всіх відречень залишалось тільки служити злу. Це усвідомлювалося соціаль-

ним середовищем, яке оточувало опричника. Не випадково синонімом слова «опричник» було слово «кромешник». Слово «оприч» означає «окрім». Але водночас «кромешник» прямо вказує на пекельний характер виконуваної місії. «Пітьма кромешна» – у слов'янському тексті Святого Письма. Ці моменти чудово описав А. Юргалов в статті «Опричнина і Страшний Суд»⁶.

Досить сумнівним здалося б твердження, що опричники намагалися розірвати зв'язки з матеріальним світом. Однак історія опричнини та її учасників підтверджує, що всі вони призвели до загибелі свою недовговічну антисистему і один одного. Зокрема, Василя Шуйського, цього бездарного правителя Росії, можна вважати останнім опричником, який був соціально знищений через несумісність з нормальним життям країни і суспільства.

Звичайно, це приклади з минулого, але необхідно враховувати, що антисистеми, які виступають у формі різних суспільно-політичних доктрин і рухів, в останні століття справляють найбільш сильний вплив на історію народів.

Говорячи про антисистему, потрібно відповісти на запитання – яким є її склад, за яких умов вона виникає, і як їй вдається втягнути у свою орбіту відносно великі групи людей? В основі життєдіяльності будь-якого етносу лежить позитивне світосприйняття, що дозволяє йому встановлювати взаємозв'язок з рідним ландшафтом, створювати й розвивати свій неповторний стереотип поведінки й систему цінностей – етнокультурну домінанту. Тому для того, щоб увійти в антисистему, потрібно стати поза етносом, порвати з усіма традиціями свого народу, цінностями, всмоктаними з молоком матері, а це надзвичайно сильна психічна травма.

Однак етноси розвиваються не ізольовано. Вони постійно вступають у ті чи інші форми контакту один з іншим. Так ось, у зонах химерного контакту, де живуть, перемішавшись, етноси, що належать до різних суперетносів із взаємною негативною комплементарністю, тобто із взаємним несприйняттям один іншого, несумісними цінностями, й виникають антисистеми. Пояснюється це так. У химерах взаємопроникаючі чужі етнічні

й культурні системи урівноважують і взаємно гасять одна одну, і воля людини здатна перебороти інерцію етнічної традиції, виявитися поза цінностями свого народу, змінити знак спрямованої дії, тобто вийти з етносу, стати вільним атомом. Крім того, какофонія стереотипів поведінки й систем цінностей сприймається людьми як щось протиприродне, виникає постійне несвідоме подразнення, а звідси – нелюбов до навколишнього світу, настільки незручно влаштованого, спроби за допомогою суворої логіки виправдати ненависть до нього й бажання його знищити. Тому не випадково антисистеми виникають завжди в зонах химерного етнічного контакту. Наприклад, еллінсько-іранська химера – маніхейство, еллінсько-іудейська – гностичизм.

Водночас акцентуємо на тому, що химера не визначає появи антисистеми, а лише створює можливості й закладає передумови до її утворення. Химери недовговічні, в той час як термін життя антисистем може обчислюватися багатьма століттями, а можливо, й тисячоліттями. Категорія «химери» належить етнології, а категорія «антисистеми» – культурології. Обидва цих явища, поза сумнівом, деструктивні для соціуму.

Як свідчить історія, далеко не всі люди, які проживають у зоні химери, стають членами антисистем, і не у всіх химерах вони виникають. Звідси впливає головна особливість антисистем: вона – результат людських діянь, а не закономірне природне явище. Як писав Л.Гумільов, «немає закону природи, що диктує бездумне знищення шедеврів, вбивство тварин не для того, щоб насититися, приниження беззахисних людей»⁷. В природі планети процеси анігіляції не спостерігаються. Вибір людиною спрямованої дії між двома взаємовиключними лініями поведінки життєствердження й життєзаперечення, які простою мовою називаються добром і злом, лежить у смузї «свободи волевиявлення». А відповідно, за наслідки такого вибору людина несе як моральну, так і юридичну відповідальність. До речі, проявивши свободу волевиявлення, люди можуть не тільки утворювати антисистеми, а й виходити з неї. Так, бл. Августин починав свою діяльність членом маніхейської общини. Говорячи про те, що антисистеми виникають у химерах, ні в якому

разі не можна спрощувати всю складність проблеми. Етнос у процесі свого життя може зіткнутися з антисистемою (малим народом), що вже склалася на іншій території, або з антисистемною ідеологією. У трагічні моменти, а вони бувають в історії кожної нації, чітка, безапеляційна схема, що дає прості й чіткі відповіді на гострі проблеми може захопити свідомість народу, навіть якщо вона абсолютна чужа його духовній суті⁸. Полегшується це тим, що руйнівна мета антисистемної ідеології рідко оголошується відкритою. Вона, як правило, надягає одяг релігії, державності, соціальної справедливості, національних інтересів. Тобто соціальна справедливість – для мас, а таємний зміст – для втаємничених. Відповідно у кризові періоди антисистема виявляється здатною акумулювати енергію найрізноманітніших форм соціального простору, втягувати у свої ряди велику кількість людей, початково навіть не заражених негативним світосприйняттям. Не враховуючи цієї властивості антисистем, не можна зрозуміти причини її руйнівної сили.

Велику роль відіграє й головний принцип діяльності антисистем – брехня. Так чи інакше з брехнею ми, звичайно, стикаємось часто, здебільше в побуті вона сприймається як несимпатичний стереотип поведінки тощо. Тут же мова йде про інше – про свідому, цілеспрямовану дезінформацію на популярному рівні. А це вже страшна зброя, психіка нормальної людини до такого не готова. Часто доводиться чути: «Але ж не можуть брехати постійно?» Можуть! Причому річ зовсім не у тому, що хтось свідомо вирішив використати настільки сильну зброю, а в самій сутності антисистеми. Антисистема, яка не була б заснована на брехні, не може існувати. Якщо б у етносі з'явилась група людей, яка б відкрито проголосила своєю метою його знищення, то її б швидко знищили. Тільки використовуючи брехню, приховуючи свої справжні наміри і вперто доводячи, що ніякого внутрішнього ворога немає, антисистема здатна існувати, брехня виступає як породження інституту самозбереження: антисистема існує, доки їй вдається приховувати, що її немає. Більше того, без брехні антисистема не може не тільки існувати, а й реалізовувати свої завдання. Людей, які заражені негативним світосприйняттям, завжди не так уже й багато, тому

руйнівні можливості антисистеми прямо залежать від її здатності втягувати у свої ряди маси народу. Однак відверте зло ніколи не поведе за собою велику кількість людей. Лише використовуючи брехню як принцип і прикриваючи свою справжню мету найблагороднішими й піднесеними масками, «зла воля отримує необхідний їй простір. Вона може діяти не прямо, в чому завжди є частка ризику, а опосередковано, через обманутих дурнів, які впевнені у своєму праві не продумувати того, що вони твердять, а діяти за чужою вказівкою».

Існує ще одна причина, яка дозволяє антисистемній ідеології захоплювати маси людей. Ця ідеологія, як правило, звернена не до свідомості, а до несвідомого людини. Вплив її тим сильніший, «чим більше її зміст розкривається несвідомим, але за умови, що свідомість про нього не знає». Тому, як писав Л. Гумільов, антисистемну ідеологію «неможливо заперечити логічно, але вона відчутна, і кожен має право її не прийняти»⁹.

Розглядаючи проблему антисистем (малого народу), необхідно відзначити ще одну їхню рису: при незмінності внутрішнього змісту (руйнування) антисистема проявляється в історії у найрізноманітніших формах. «Що спільного, писав Л. Гумільов, між ісмаїлітством, карматством, маркіоністським павликіанством, маніхейством, богумільством, альбігойством та іншими аналогічними системами? За генезою вірувань, догматикою, есхатологією і екзегетикою – нічого. Але є одна риса, яка ріднить ці системи, – життєзаперечення»¹⁰. Всі антисистеми відрізняються одна від одної тим же, що й тіні різних людей – контуром. Адже якщо людина ненавидить і намагається знищити навколишній світ, природу, суспільство або його культуру, то вона використовуватиме ті форми боротьби, які в даний момент найбільш ефективні. Крім того, як вже зазначалося вище, руйнівна сила антисистеми залежить від її здатності акумулювати енергію соціального, релігійного або національного протесту, а причини такого протесту завжди різні. Тому антисистема залежно від часу й місця виступає в різних релігійних та суспільно-політичних формах: за форму вона зовсім не тримається. Звідси впливає дуже важливе положення. Якщо антисистема завдала удару по етносу, і вони обоє уціліли,

то через якийсь час за сприятливих обставин вона здатна удар повторити, а якщо доведеться для цього змінити символ віри, догмат поведінки, гасла й знамена, навіть прямо на протилежні, підкреслював Л. Гумільов, – не біда. Принцип прагнення до знищення залишається, а це головне». Відповідно, судити про процеси у суспільстві тільки на основі аналізу декларативної частини існуючих ідеологічних систем, не враховуючи справжнього світоглядного наповнення їх, неправомірно. Антисистемна ідеологічна концепція, одного разу виникнувши, може існувати дуже довго, століттями. Догмати, лозунги, завдання, що проголошуються, залишаються незмінними, але змінився час, прийшли інші люди (згадаймо, брехня як принцип?), які щиро захоплені її «прекрасними ідеалами». Форма та ж сама, хоча її практичне втілення може і змінюватись. Маніхейська антисистема припиняє своє існування, принаймні не згадується в історичних джерелах у IV ст., але в X ст. антисистеми маніхейського напрямку поширюються у всіх культурах середземноморського ареалу. Де зберігалось вчення маніхеїв упродовж трьох-чотирьох століть і в яких формах – невідомо, але філософи, історики, практичні діячі Середньовіччя не помилялися, називаючи павликіан і богумілів, катарів і альбігойців маніхеями. Підкреслимо ще раз, що, можливо, ця проблема нерозв'язна. Якщо антисистема за несприятливих умов має здатність стискатися до розмірів невеликого гуртка, жодні історичні джерела не донесуть до нас цієї інформації. Як ненавиділи навколишній світ, як переконували самих себе й небагатьох наближених адептів у дозволеності, праведності брехні, на яких кухнях сердилися, дивлячись на навколишній світ, ті, хто зберігав антисистему протягом багатьох поколінь, можна тільки гадати й фантазувати.

Тепер звернімося до наших днів. Згадаймо, як увесь світ завмер від подиву й обурення тими злочинами, які здійснили терористи у США, лідером яких був, на думку міжнародної спільноти, арабський терорист Усама бен Ладен.

В англійській мові є слово «ассасин», що означає найманого вбивцю. Його привезли в Європу хрестоносці, які вперше зіткнулися на Близькому Сході з тим, що тепер називають масовим

тероризмом. Фанати, які вбивають і при цьому самі гинуть, дуже вразили уяву середньовічних рицарів. Мова в даному разі йде про секту ісмаїлітів, яка виникла в кінці XI ст. Її засновником був Хасан ібн Саббах. Це була класична антисистема, яка тримала в страху не тільки Близький Схід, а й проникла в Європу. Від рук її adeptів загинули два європейських монархи – князь Раймунд Триполітанський – покоритель Святої Землі й маркграф Кондрад Монферратський. Лише монголо-татари, які прийшли сюди, здавалося, знищили цю антисистему. Та це тільки здавалося, тому що вона відродилася (а можливо, і не помирала) аж через тисячу років. А терорист номер один з кінця XI – середини XII ст. ніби переселився у XXI ст., прибравши личину Усама бен Ладена.

Особливої уваги заслуговує питання про те, до чого призводить поява у етносі об'єднань людей з негативним світосприйняттям (малого народу). Зіткнення етносу з антисистемою завжди тягне за собою кров і руйнування, загибель або етносу, або антисистеми, мирного розв'язання проблеми не буває. Пояснимо причину цього на прикладі середньовічної Франції. Французькі альбігойці та католики були у всьому абсолютно подібними, крім одного – вони виступали за розвиток системи в протилежних напрямках, і ужитися їм в одному ареалі було неможливо, як зарядам з різними знаками. І як наслідок – виникнення антисистеми в етносі викликає реакцію анігіляції, залишаючи смерть і згарища. Тому при виникненні антисистеми найстрашніше – це робити вигляд, що ніякої загрози немає, і сподіватися на мирне співіснування з нею. Можливо, сама розсмокчеться. Не розсмокчеться! Антисистема, як уже зазначалось, має не природний характер (у природних явищ є і початок, і кінець), а ситуаційний. Вона або є, або її немає, а якщо є, то не знищити навколишнє етнічне й культурне середовище вона не може.

Резюмуючи сказане, хочемо зазначити, що ми зупинились на загальній характеристиці антисистеми і дали коротку характеристику релігійно-філософським антисистемам, заснованим на неприйнятті всього матеріального світу, але є ще й суспільно-політичні антисистеми.

Хочемо зазначити, що існують два типи сприйняття суспільства і його історії, які впливають на напрямок дій людини в суспільному житті. Причому, керуючись ними, люди найчастіше їх чітко не формулюють навіть для себе. Згідно з першим, суспільство сприймається як організм, його розвиток відбувається в результаті природної еволюції стереотипів поведінки і систем цінностей, які ніхто спеціально не винаходив, майбутнє народжується з минулого. Сила вільного волевиявлення людини, її розуму зовсім не ігнорується – вони визначають шляхи розвитку історії, не ліквідовуючи її ірраціональних глибин. У другому випадку суспільство сприймається не як організм, а як механізм, що свідомо створюється і розвивається людьми з міркувань доцільності. Саме другий тип сприйняття є породженням негативного світовідчуття у соціальній сфері – несприйняття органічної багатогранності суспільного розвитку. Таким розумінням, відчуттям суспільства визначаються незмінні, родові риси «малого народу» або суспільно-політичної антисистеми.

Якщо суспільство – штучний механізм, то всі біди і все зло – наслідок його нерозумного, неправильного облаштування. Зрозуміло і як від них позбутися – перебудувати суспільні інститути й відносини за добре продуманими й логічно вивіреними планами. Пригадаємо: «Виправте суспільство, і вад не буде» (Є. Базаров), «Хочете мати добрі закони? Спаліть свої і напишіть нові» (Ф.-М. Вольтер). Ні про який аналіз історичних традицій, національної психології і систем цінностей у подібній системі координат не може бути й мови. Утопічний раціоналізм, впевненість у тому, що життя народу, його майбутнє необхідно й можна вільно конструювати та перебудовувати, є першою незаперечною ознакою всіх суспільно-політичних антисистем або «малого народу».

Звідси неминуче впливає друга родова риса суспільно-політичної антисистеми: несприйняття історії свого народу. Психологічно це можна пояснити. Коли життя необхідно перебудувати за законами розуму, тоді все, що було в минулому і є в теперішньому, – результат ланцюга помилок і злочинів. Та й історії у народу ще не було, а були лише нерозумні дії предків,

які не знали, як потрібно облаштовувати суспільство. Справжня історія починається після реалізації планів благодійників. У міру ж того, як суспільні відносини, що історично склалися, і системи цінностей проявляють нелогічну живучість і стають перепоною на шляху здійснення світлих ідеалів, несприйняття історії свого народу природно переростає у ненависть. Тим більше, що поки сам не відчуєш ненависть до минулого й широко не впровадиш її в суспільну свідомість, перебудувати життя за новими законами неможливо. Тому без несприйняття історії народу, що доходить до ненависті, без прагнення облити брудом суспільно-політичної антисистеми бути не може. Її кредо дуже точно визначив Ф. Достоєвський: «Хто прокляне своє минуле, той уже наш». У людей, які так сприймають характер суспільного розвитку й історію своєї нації, поступово самою силою речей народжується відчуття власної обраності, усвідомлення себе особливим народом серед закостенілої маси. Якщо життя розвивається за планами, то вирішальну роль в історії відіграють ті, хто здатний їх виробити, а потім втілити в реальність. Всі ж інші – лише матеріал для історичної творчості. «Очевидно, – пише І.Р. Шафаревич, – що при такому погляді між «матеріалом» і «творцями» лежить прірва, «творці» не можуть сприймати «матеріал» як таких же людей (це зашкодило б його обробці)»¹¹. Більше того, в народі починають бачити загрозу своїм світлим ідеалам, самому сенсу свого життя. Так, відчуження переростає в несприйняття й ненависть до свого етносу: «вони створили теперішнє, погано влаштоване життя», «вони опираються розумній перебудові суспільства». Тому немає нічого парадоксального або невідвертого в тому, що один і той же теоретик проголошує принципи «все для блага людини» і одночасно пропонує виховати нову людину за допомогою розстрілів (М. Бухарін). Використання масового терору в тих чи інших формах – закономірний наслідок діяльності «малого народу», що досягнув політичної влади. Так було завжди і скрізь. У Франції – гільйотина, у більшовиків – ЧК.

Необхідно зазначити ще одну дуже поширену, хоча й не обов'язкову, рису «малого народу». Оскільки винайти абсолютно нову й небачену схему кращого життя складно, то часто в

ідеології «малого народу» з'являється вимога, знищивши свої історичні традиції, запозичувати норми життя зі сторони.

Таким чином, поширення негативного світовідчуття в етносі у формі неприйняття органічної багатогранності суспільного розвитку невідворотно призводить до виділення з нього «малого народу» – особливої, ізольованої групи або антинароду. Діяльність же його завжди має руйнівний характер. Ці люди відверто переконані у можливості й навіть необхідності перебудови життя на абсолютно нових засадах, що видаються їм абсолютно правильними і, відповідно, передбачають повний злом існуючих систем цінностей, традицій і заснованих на них суспільних форм. Небезпека «малого народу» для етносу визначається не тільки спрямованістю дій, а й реальною руйнівною силою «малого народу». Духовні коріння нації, традиційний державний устрій і спосіб життя йому ворожі й навіть ненависні, народ – лише «матеріал», причому завжди поганим матеріалом, а якщо нічого й нікого жаліти, то заради досягнення світлої мети все дозволено. Звідси – брехня як принцип, а при можливості й масовий терор. Тому «малий народ» завжди спрямовує руйнівні дії на етнос. Ступінь такої дії залежить від багатьох причин, у тому числі від «малого народу», але найбільш болісним воно не буває ніколи.

Для того, щоб розглянути вище властивості суспільно-політичних антисистем («малого народу»), спрямованість і характер їхніх дій можна було краще уявити, наведемо конкретний приклад. Чудове зображення французької суспільно-політичної антисистеми дав історик Огюстен Кошен у книзі «Зміст якобінства» (він же і ввів термін «малий народ»). На думку О. Кошена, вирішальну роль у Великій французькій революції відіграло коло людей, що склалися у філософських школах і масонських ложах. Специфіка його полягала в тому, що це був свій особливий ізольований світ: «малий народ» серед «великого народу». Спільноти, що об'єднували його представників, створили для своїх членів ніби особливий штучний світ, в якому й минало їхнє життя. Для людей цих спільнот було ворожим усе те, що складало духовну основу нації: католицька віра, дворянська честь, вірність королю, прив'язаність до особливостей і привілеїв своєї провінції і свого стану. Вони сприймали історію

Франції як суцільну дикість і невдачу, були впевнені в необхідності повної перебудови життя на розумних засадах за законами «свободи», «рівності» й «братства», намагались порвати все, навіть зовнішні зв'язки з історичною традицією. Тобто склався антинарод серед народу. Тому «великий народ» став загрозою самого існування «малого народу», в його світі він жити не міг. Боротьба не початися не могла.

Приклад французької революції не унікальний. Розглянуті вище властивості, характер і спрямування дій «малого народу», як переконливо показав І.Р. Шафаревич, залишаються незмінними, незалежними від часу й місця їхнього прояву: чи то Київська Русь, чи Англія початку XVII ст., чи Росія кінця XIX – початку XX ст., чи Україна.

На Русі – це бастарди, незаконнонароджені князівські сини, які досить часто опинялися поза суспільством. Намагаючись повернути собі місце під сонцем, вони організовували збройні загони з метою відвоювання влади, чи знаходили прибічників з числа місцевої знаті й створювали групу людей, що відповідало всім ознакам «малого народу».

Говорячи про теорію «малого народу», не можна обійти увагою один дуже поширений доказ її супротивників – знову теорія змови. Мовляв, група пройдисвітів готує змову і втягує народ у катаклізми. Далі йде перелік, багато в чому правильний, об'єктивних і суб'єктивних причин різних еретичних рухів і висновок: теорія науково неспроможна, це реакційна маячня, черговий пошук ворогів народу. Тому необхідно особливо зазначити, що теорія «малого народу» не має нічого спільного з «теорією змови», як її трактують опоненти. Вона зовсім не намагається пояснити всю складність суспільних процесів діями групи змовників. Якщо б «малий народ» був просто таємницею, навіть ідеально законспірованою організацією, то не варто було б город городити. Однак механізм його впливу на суспільство зовсім не зводиться тільки до політичної діяльності, тим більше таємної – все набагато складніше й небезпечніше. Спробуємо у найбільш загальних рисах цей механізм розкрити.

Поширення негативного світосприйняття в етносі призводить до появи людей, які не сприймають і ненавидять усе, що

становить духовну сутність народу та його історію. Очевидно, це світосприйняття виникає під впливом кількох факторів. Один з них – конфлікт соціальних умов і екзистенційних потреб людини, невідповідність образу ідеальної моделі світу й самого себе з дійсністю та можливостями саморегуляції. Тоді людина переживає біографічну кризу, усвідомлює непродуктивність свого життєвого шляху, людина переживає свою нереалізованість (непродуктивність минулого), спустошеність (непродуктивність теперішнього), безперспективність (непродуктивність майбутнього). На думку Р.А. Ахмерова, в основі біографічних криз лежать наступні причини: слабка продуманість, неоптимальність вибору засобів досягнення мети; немасштабність задумів, низька стратегічність (негнучкість планів, самовпевненість, конфліктність, агресивність). Подібне зіставлення дійсності з ідеалом виливається в суб'єктивне відчуття особистої і соціальної неадекватності. Позиція «я добрий, світ поганий» стає засобом морального самозахисту, що дозволяє виправдати й прийняти як належне весь спектр негативних відчуттів. Таким чином, антисистемний нігілізм стає засобом деструктивної самореалізації. У свідомості індивіда істотну роль відіграє думка невідворотного підведення досягнень прожитого життя. Людині важко визнати свою невідповідність внутрішнім особистим і зовнішнім соціальним вимогам, ще важче взяти на себе відповідальність за особисті невдачі. Подібна психічна травма здатна згубно подіяти на внутрішній світ індивіда, руйнуючи ціннісну оболонку його «Я». Тоді зберегти високий рівень самооцінки можна тільки поставивши себе поза межами існуючої дійсності, відновлюючи втрачену внутрішню рівновагу відвертим протистоянням середовищу, перекладаючи всю повноту відповідальності за свою неспроможність на зовнішній світ. Така людина знаходить новий сенс життя, орієнтований на протидію дійсності. Так через заперечення зароджується нова умоглядна концепція. Впевненість у власній правоті зводить до мінімуму можливість впливу суспільства на свідомість нігілістично зарядженої групи. Для них антисоціальні дії виступають не просто як порушення моральності, можливі завжди й повсюди, як вчинки, що проповідуються новими ідеалами.

Емоції, що виникають у цих людей, як правило, астенічні й агресивні.

Зароджуючись на індивідуальному рівні, нігілістична концепція може мати суспільний резонанс тільки за наявності колективу однодумців, відчуття масовості в даному разі необхідно для зміцнення й активізації негативних переконань індивіда. Поява подібної впевненості можлива тільки при наявності стійкої і дуже високої внутрішньої самооцінки, ніколи й нічим не обмежене право власних суджень і дій. Лідер деструктивної групи завжди є не тільки етнічним маргіналом, але одночасно й жертвним пасіонарієм.

Основна маса людей, які входять чи то в релігійно-філософську антисистему, чи в суспільно-політичну, не володіє такою високою пасіонарністю і самооцінкою, як їхні лідери. Для них входження в антисистему – це спосіб подолання депресії. Залежно від незадоволеності потреб нужди або росту формуються дві форми депресії: тривожність або туга. Деструктивна реакція, що трансформується в різноманітні нігілістичні форми, невідворотна як наслідок порушення гармонійного балансу умов буття й екзистенційних потреб людини, її особистих завдань, установок та пріоритетів. Однією з форм такої реакції може бути аутоагресія як результат низької самооцінки і несприйняття себе. Емпіричні дослідження, проведені А.А. Реаном, дозволяють ввести поняття «аутоагресивний патерн особистості». Аутоагресія є не просто ізольованою особистісною рисою, а й складним особистісним комплексом, що функціонує на різних рівнях: самооціночним, інтерактивним і соціально-перцептивним.

Продовжуючи розмову з приводу «малого народу» як антисистеми, хочемо відзначити: якщо цей «народ» уже виник в етносі, то відповідно до своєї природи не може не вести руйнівної роботи проти нього. Але для реалізації його кінцевої мети необхідні дві умови. По-перше, велика суспільна криза, коли загальне невдоволення робить людей сприятливими до проповіді заперечення. По-друге, здатність конкретних представників «малого народу» організувати в сприятливий момент його найбільш політично активну частину і сконцентрувати руйнівну

дію в потрібному місці і в потрібний час. Крім того, їхня здатність виробити захоплюючу за кінцевою метою ідеологічну платформу, яка могла б втягти в цей соціальний рух маси людей, акумулювати в ньому енергію різних форм соціального протесту. Якщо дані умови збігаються, тоді «малий народ» завдає по етносу та його суспільних інститутах нищівного удару і вперше відкрито проявляє себе в історії країни. Однак це лише пік в його діяльності, який можливий тільки в результаті довгої, копіткої і непомітної попередньої роботи. Не «малий народ» створює важкі кризи, цього ніхто не стверджує, але він готує для них ґрунт і надає їм характеру тотальної руйнації.

Які наслідки такого прямого зіткнення у кризову епоху для етносу й для «малого народу»? Етнос може бути знищений (мається на увазі не поголовне винищення, а розпад етносу як системи), що призведе і до загибелі антисистеми. У разі ж, якщо етнос вціліє, то доля «малого народу» може скластися по різному. Інколи він буває повністю знищений. Однак найчастіше під удар ззовні або зсередини потрапляє тільки політичний авангард «малого народу» та найактивніші його члени. Більша ж частина «малого народу» залишається цілою і знову продовжує повільно та неухильно вести руйнівну роботу й чекати своєї нової зоряної години. В наступну кризу «малий народ» намагатиметься знову завдати удару по етносу, причому виступить під тими гаслами та знаменами, які будуть актуальними в цей момент, навіть якщо вони й прямо протилежні тим, під якими він боровся минулого разу. Це цілком закономірно, адже його членами рухає ненависть, форма ж, у якій її можна реалізувати, принципового значення не має.

Підсумовуючи вище сказане, наголосимо, що той чи інший різновид антисистеми для свого стабільного існування обов'язково запозичує філософські, релігійні чи соціальні ідеї, що виражають позитивне світовідчуття. Однак слід зазначити, що в принципі ці ідеї не мають і ніколи не мали нічого спільного з антисистемами, оскільки для будь-якої антисистеми смертельними є контакти з позитивним світосприйняттям. Адже, як говорилося вище, антисистема може пристосувати або трансформувати під свої потреби будь-яку безневинну ідеологію чи

ідею. Водночас деякі вчення через свою специфічну спрямованість ніби спеціально пристосовуються авторами для наступного використання їх антисистемами. Як правило, ці вчення вже у вихідному варіанті містять певні положення, досить цінні для антисистем. Як правило, це стандартний «джентльменський набір» антисистеми, що включає концепцію виправдання руйнівної дії антисистеми на навколишні системи боротьбою за майбутні блага та світле майбутнє, прихід якого завжди відкладається на не зовсім визначений термін, концепцію поділу індивідів на «своїх» та «чужих» за будь-якою більш або менш стандартною ознакою, і методу виправдання знищення «чужих» ніби існуючими їх відмінностями від «своїх», що визначають їх неповноцінність. Крім того, необхідним, хоча й необов'язковим атрибутом таких доктрин є здебільшого немотивоване спалювання всіх історичних конкурентів, включаючи і вкрай консервативні за своєю природою етнічні традиції, що є у всі часи головною перепоною для розвитку й поширення антисистем.

А тепер повернімося до наших реалій – і чи не мали ми справу з суспільно-політичною антисистемою в образі більшовизму і суспільним устроєм, облаштованим Партією регіонів на чолі з В. Януковичем? Як уже зазначалося, що якщо суспільство сприймати не як організацію, а як механізм, який свідомо створений людьми з міркувань доцільності, то це і є соціально-політична антисистема.

Якщо охарактеризувати більшовизм, то його сутність, його першооснова – не злочини, не репресії і не державний терор як системоутворюючий фактор епохи і навіть не тільки державне насильство. Родова ознака більшовизму – його антилюдяність (основна ознака антисистеми), а звідси вже – неприйняття і ненависть до кожного Іншого і, відповідно, до кожного іншого суб'єкта, і повне знищення на практиці всього іншого й інших, незалежно, чи то буржуазія, українські селяни, євреї чи світовий капіталізм.

Побудова соціалізму була реалізованим задумом знищення всього людського у всьому радянському суспільному устрої. Не просто глибоке травмування всієї тодішньої людської спільноти, але не бачене за всю світову історію, страхітливе за своєю

варварською жорстокістю, по просторовому і часовому розмаху дійство – зішкрябування по живому на всій території СРСР людського прошарку Землі, насильницьке здирання напрацьованого на ній у віках і тисячоліттях людського гумусу. Такий прошарок і до 1917 р. в Російській імперії був ще досить крихким, слабко структурованим, не мав ще своїх сучасних правових і моральних норм, не встиг завестися своєю сучасною розгорнутою мережею державних інститутів, колективних і індивідуальних комунікацій. Але він, цей прошарок соціальності і культури, все-таки існував. Існувала, зокрема, досить виражена соціальна диференціація: в Російській імперії, зокрема, в Україні, жили селяни, ремісники, торговельники, робітники, люди вільних професій. Існували купецькі гільдії, трудові артілі, ремісничі товариства, церковні приходи, сільські общини, писемницькі об'єднання. Особливо важливо мати на увазі, що прошарок соціальності представляли тоді не один, а багато і різні світи – це був, за визначенням Михайла Гефтера, «світ світів», і кожен з них спирався на свою культуру, свій етнос і конфесію. А перебували ці різні світи не тільки в різних географічних точках і кліматичних умовах. У кожного з них був свій власний історично трансльований діалог з землею, свій власний ментальний і моральний космос. Водночас кожний з них окремо і всі вони разом знаходилися в абсолютно різних історичних епохах, що простягалися майже від неоліту до модерну. Часова, культурна, етнічна, цивілізаційна відмінність характеризувала кожен з них.

Замість неї і взагалі замість всього попереднього «партія і уряд» штучно, за завчасно розробленим проектом, як будують міст або завод, створили абсолютно інший, спустошений радянський соціум. Всі люди перетворилися на величезну єдиноподібну атомізовану масу, що складалася винятково із службовців держави, які однаково і мінімально отримували зарплатню за єдиним на всю країну державним тарифом. Селянин, українець, артист і крамниця, грузин, земля, театр і колгосп зрівнювалися у статусному розумінні: вони однаковою мірою перейшли в повну власність держави під назвою «сукупні ресурси». Різниця між людьми, речами і нерухомістю залишилася

лише в тому, що всі вони як певні державні субстанції потрапляли в різні категорії ресурсів. Якщо одні зараховувалися в трудові, людські, адміністративні, то інші – в матеріальні, фінансові, енергетичні тощо. Але ті й інші залишалися завжди всього лише ресурсами, вони однаково – в цифрах, тонах, гектарах і людиноднях – приписувалися, планувалися, закладалися, розприділялися, перевозилися, переселялися, а коли потрібно, і резервувалися. Люди не мали ні прав, ні можливостей щось змінити. Кожен індивід зробився наданий винятково самому собі, водночас опинився «на короткому налігачу» в повній, тотальній залежності від держави. Налігач цей – зарплатня, на яку у місті не проживеш. А в селі замість зарплатні – трудовень, нічим, ніякими винагородами майже не забезпечений.

Всі подібні описи радянського способу життя настільки давно і добре відомі, що до певної міри стали вже хрестоматійними. Ми вирішили черговий раз зупинитися на характеристиці цього способу життя лише для того, щоб показати, що він мав всі ознаки антисистемності, побудований «малим народом», який називався більшовиками. Пригадаймо ще раз слова Є. Базарова: «Виправте суспільство, і вад не буде». І більшовики почали його виправляти. Та і сам прихід більшовиків до влади був класичним за антисистемним сценарієм, тобто через суспільну кризу з організацією руйнівної дії в потрібному місці і в потрібний час, з виробленням захоплюючої за кінцевою метою ідеологічної платформи, через яку втягувалися в соціальний рух маси людей.

Глибинний зміст перемоги більшовиків і здійсненого в їх антилюдському стилі «побудови соціалізму» - в розкультуренні радянського простору, пертворенні людини в природний її стан, поверненні до панування деяких інстинктів і тваринного егоїзму.

За хронологією становлення європейської цивілізації це був величезний крок назад – в кордонах 1/6 суші – на кілька століть назад, далеко за межі епохи Нового часу, коли формувалася вся складна нинішня стратифікація (соціальна, економічна, політична) національних держав, коли в Європі на підставі трудової

етики і християнської моралі індивід ставав особистістю, а неоформлена маса людей на підставі усвідомлення групових, класових, національних інтересів набувала ознак сучасної суспільної солідарності.

Зрівняння в злиденності і безправ'ї абсолютно усіх людей на всьому радянському просторі, тотальне придушення будь-яких проявів індивідуально-особистої самосвідомості пояснювалося і виправдовувалося тоді самими творцями Антисистеми в ім'я вирішення Великого завдання. На практиці, однак, вийшло все навпаки: особистий інтерес виявився незнищуваним взагалі, а ось індивідуально-особисту свідомість, як виявилось, придушити можливо – і не на якийсь певний час, а назавжди.

Особистий інтерес, навіть залитий асфальтом, обов'язково, як трава, пробивався і через нього, тому що знищити його можна тільки разом з самою людиною. А ось результат тотальної жорстко забороненої практики щодо неї, включно до смертельної загрози, обернувся жахливим і теж, на жаль, невідворотним результатом. З ліквідацією права і моралі як підстави для цивілізаційного задоволення особистого інтересу і, водночас, шляхом впровадження потужної заборонно-репресивної – пропагандистської державної машини проти нього будівники соціалізму розбудили і покликали до життя все найгірше, що є в людині і що складає її природну основу, – тваринні інстинкти і жорстокий егоїзм. Задовольнити особистий інтерес після створення такого антисистемного тоталітарного чудовиська стало можливим лише за допомогою насильства, крадіжки, бюрократичної кар'єри або стаючи стахановцем тощо, тобто всім тим, що винятково за межами моралі й етики. А з ліквідацією нормальних, еволюційним шляхом напрацьованих норм, правил і процедур соціальної і політичної організації на підставі природної стратифікації, з допомогою відповідних громадянських інститутів відбулося дещо взагалі непередбачуване і небачене у світовій практиці. Самоорганізація на підставі невдоволеності особистого інтересу абсолютно природно почала розвиватися в обхід тотально встановлених заборон і, нарешті, стала розширено утверджуватися на кримінальній підставі у вигляді всезагальної організованої злочин-

ності і корупції. Все живе з тієї пори спрямувало свої зусилля у кримінал.

І все-таки питання поки що залишається: для чого все це, чому, задля чого? Для чого десятки мільйонів убитих, до смерті замучених у тюрмах і знищених голодом (Голодомор в Україні), чому цей зламаный до тваринного жахіття соціум? Адже, здавалося, ніякого державного інтересу в цих язичницьких жертвопринесеннях і страхітливих провалах за шкалою світового часу ніколи не було. Ні один із знищених класів і прошарків населення не становив безпосередньої загрози радянській владі, політична опозиція перестала існувати ще до її фізичного винищення, зовнішньої загрози для СРСР не було після визнання, його більшістю урядів і держав. Існували торговельні договори, міжнародні угоди, співпраця з усіма провідними країнами¹².

Водночас – форсована підготовка до війни, загальна мобілізація, перехід всього на створення військової промисловості, психологічна побудова фортеці, що знаходиться в облозі? І все це шляхом прискореного знищення – десятками мільйонів! – і нівечення живої решти населення!

Раціональні пояснення такої метаморфози тут закінчуються. Так, з позиції здорового глузду, але не з позиції логіки анти-системи, чи піддаються раціональному мисленню дії якобінців? Ні. Те саме і з більшовизмом.

А тепер звернімося до українських реалій. Здавалося, що може бути спільного між тоталітарним режимом і тим устроєм, який встановився після приходу до влади Партії регіонів. Тим більше, якщо підходити з позицій антисистемного утворення?

На наш погляд, дані режими, по суті, більш ніж співставні: другий з повною на те підставою необхідно сприймати як природне, генетичне провадження першого. Але з обов'язковим урахуванням наступних суттєвих уточнень і доповнень.

- У Партії регіонів, що перебувала при владі, вже не було того глобального проекту, який був у більшовиків. Влада цієї політичної сили окупувала частину колишньої радянської імперії під назвою «Україна» і перетворилася у своєрідний більшовицький нанокapіталізм. Але в якості самулякра проект

продовжував існувати у владі регіоналів не тільки як повна заміна реального знаками реального. Він існував ще і як важлива інтенція сучасної влади. Остання, таким чином, надокучливо нагадує про те, чого у нашому світі вже немає і бути не може. Іншими словами, цей вироджений суспільний проект-симулякр самого себе, і саме в такій якості він проявив свою злочинність, неприродно принижуючи і нівечачи український соціум.

- Подібне порівняння більшовизму і влади Партії регіонів може видатися на перший погляд дивним, тим більше, що між цими проектами лежить часовий простір у більше ніж п'ятдесят років, впродовж якого відбувалися великі і малі нашарування і зміни. Такі, обумовлені саме часом, видимі, що кидаються у вічі, інколи навіть і досить суттєві. Але все ж зовсім ще не сутнісні зміни досить помітно змінюють форму розглядуваної системи владарювання. Крім того, разом з формою вони ускладнюють і пізнаваність самої суті, родової матриці режимів. Але вони, тим не менш, не змінюють дану владну систему типологічно, залишають незмінною і глибинну сутність підвладних їй суспільних облаштувань.

За змінною дискретністю форм важливо не втратити генетичну спадкоємність і базову незмінність змістів.

- Можливість такої втрати особливо наочно можна побачити на прикладі ніби сутнісних відмінностей насильницького владарювання, з одного боку, за допомогою масових репресій більшовизму, особливо за Й. Сталіна, і, з іншого боку, з допомогою окремих резонансних і ніколи не викритих вбивств і масової корупції за В. Януковича, тобто, в протиставленні масових репресій резонансним вбивством у поєднанні з масовою корупцією як основних механізмів тоталітарного (за Й. Сталіна) й авторитарного (за В. Януковича) способів панування.

Пояснимо більш конкретно, як за формами можуть ховатися змісти. А вони можуть ховатися надійно і неприступно, що і в наші дні для більшості залишаються не досяжними. Більше того, змісти можуть не тільки ховатися, але навіть на якийсь час зовсім зникати. Тобто, вони, звичайно, ніколи і нікуди не пропадали: екзистенційно вони продовжують повністю визна-

чати, як і завжди визначали, все наше життя, однак водночас вони, не будучи усвідомленими, не можуть сприйматися і переживатися. Їх, ніби, і не має зовсім. Щось нас турбує, не дає спокою певна невизначеність, невпевненість. А що? Розуміємо не одразу. А потім починаємо прозрівати. Адже і там більшовизм, і тут, влада В. Януковича, були одним і тим самим «малим народом». Дії більшовизму як «малого народу» щодо всього населення колишнього СРСР ми же описували.

Тепер щодо дій Партії регіонів, яка була при владі. У декого може виникнути запитання – до чого тут «малий народ»? Пригадаймо. Небезпека «малого народу» для етносу визначається не тільки спрямованістю дій, а й реальною руйнівною силою. Духовні коріння нації, традиційний державний устрій і спосіб життя йому ворожі і навіть ненависні, народ – лише «матеріал», причому завжди поганий матеріал, а якщо нічого і нікого жаліти, то заради досягнення мети все дозволено! Звідси – брехня як принцип, а при можливості й масовий терор.

Чи не це ми мали у своїй країні, чи не це ми пережили за кілька років владарювання цієї групи людей, яка сенс свого життя вбачала тільки в особистому збагаченні за рахунок українського народу, який перетворила на матеріал цього збагачення, а за непокору вдалася до терору. В. Янукович перетворив країну на величезну кримінальну колонію (пригадаймо, що соціальний криміналітет породив більшовизм), де державний бюджет був для нього своєрідним «злочинським обсягом». У психоаналізі є поняття накинutoї тіні. Це коли підлеглий етнос засвоює стереотипи поведінки пануючого етносу стосовно себе: презирство, зневага, приниження. Тобто все у дзеркальному відображенні. За 750 років колоніального гніту було від кого засвоювати ці стереотипи, особливо це стосується періоду залежності від Росії і перебування в Радянському Союзі. Звідси українська влада, особливо за В. Януковича, засвоївши анти-системну практику й ідеологію більшовизму, впроваджувала її до українського народу.

Чому ми наголосили, що особливо за В. Януковича? Та тому, що «феномен» В. Януковича міг відбутися тільки за сприяння його попередників, які привели його до влади. Хочемо зауважити, що той стан, в якому перебуває сьогодні Україна і

український народ, заданий першим Президентом України Л. Кравчуком. Саме він спрямував країну до нинішнього колапсу. Саме він обікрав весь український народ, віддавши всі його заощадження Росії, перетворивши все населення країни на жебраків. Схильність до кримінальної злочинності, народжена більшовицькою антисистемою, починає набирати особливих обертів у незалежній Україні, якщо врахувати ту обставину, що незважаючи на президентство Л. Кравчука він там, у тому минулому ладі належав саме до того таки «малого народу», ідеологічно його спрямовуючи на теренах радянської України. А ще пригадується такий факт. Напередодні помаранчевих подій 2004 р. довіреною особою В. Януковича був Л. Кравчук. На величезних бігбордах з портретом В. Януковича були слова Л. Кравчука: «Тому що він правий». А тепер для порівняння. Із встановленням фашистського режиму в Італії на чолі з Б. Муссоліні скрізь висіли його портрети з написом внизу: «Він завжди правий». Без коментарів. Наступну естафету прийняв Л. Кучма, висунувши В. Януковича на посаду Президента України. Це при ньому почалася вакханалія з подальшого розграбування держави, із встановлення у державі авторитарного режиму, з подальшої криміналізації суспільства. А завершив проект В. Януковича В. Ющенко, витягнувши його з політичного небуття, призначивши прем'єр-міністром і вказавши шлях на перемогу у протистоянні з Ю. Тимошенко.

Незважаючи на поразку режиму В. Януковича, як вже зазначалося, під удар потрапляє тільки політичний авангард «малого народу». Більша ж його частина залишається цілою і знову продовжує повільно та неухильно вести руйнівну роботу, чекаючи свого зоряного часу.

За результатами виборів до Верховної Ради потрапила значна частина регіоналів. Серед них 64 депутати, які голосували за диктаторські закони. Сьогодні вони виступають за мир на Донбасі, хоча вчора саме представники цієї політичної сили спровокували це жахіття. Все вписується в логіку «малого народу» – зараз вони виступають під тими гаслами, які актуальні в цей момент, незважаючи на те, що вони протилежні тим, під якими йшли раніше.

І насамкінець. Для протидії антисистемам у сучасних умовах необхідна координація. Однак для організації такої роботи в жодному разі не варто забувати, що антисистема існує як ціле і боротьба з нею має вестися не шляхом фізичного знищення всіх членів антисистеми, як це було в середньовіччі, а шляхом створення умов, в яких антисистеми не можуть завдати відчутного удару нормальним етнічним і соціальним системам.

¹ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°; Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994.

² Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°; 4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994. С. 253.

³ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994; 5. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М.: ТОО Мишель и К°, 1993; Реан А.А. Аутоагрессивный паттерн личности // Ананьевские чтения-98 / Под общей редакцией А.А. Крылова. – СПб.: Нева, 1998. – С. 460.

⁴ Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М.: ТОО Мишель и К°, 1993; Реан А.А. Аутоагрессивный паттерн личности // Ананьевские чтения-98 / Под общей редакцией А.А. Крылова. – СПб.: Нева, 1998. – С. 189.

⁵ Шафаревич И. Русофобия. Т. 2. – М., 1994. – С. 111.

⁶ Юргалов А. Опричнина и Страшный Суд // Отечественная история. – 1997. – № 8. – С. 52–77.

⁷ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994. – С. 448.

⁸ Шафаревич И. Русофобия. Т. 2. – М., 1994. – С. 89.

⁹ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°. – С. 265.

¹⁰ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994. – С. 456.

¹¹ Шафаревич И. Русофобия. Т. 2. – М., 1994. – С. 111.

¹² Афанасьев Ю.Н. Опричное государство и большевистский нанокapитализм // Философские науки. – 2010. – № 2. – С. 34–35.